

<https://doi.org/10.31891/2415-7929-2023-28-7>

УДК 821.161.2.09

ЧОРНИЙ І. В.

Харківський національний університет внутрішніх справ

МАЛІНСЬКА Г. Д.

Національний транспортний університет

ТРАВМА ВІЙНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Стаття присвячена розгляду літературознавчої інтерпретації російсько-української війни, відтвореної в авторських текстах останніх років. З огляду на те, що воєнні дії ще тривають, змінюється й досвід цієї війни її учасниками, спостерігачами, а також трактування цього воєнного досвіду. Фундаментальна проблема глобального, національного українського та індивідуального вимірів російсько-української війни знайшли й продовжують знаходити своє відображення у творах мистецтва, що свідчить про динамічний процес культурної рефлексії від травми війни. У статті зосереджено увагу на особливостях еволюції літературної рецепції такої історичної події, як російсько-українська війна, на її розумінні крізь призму пам'яті минулого, культури та суспільно-політичних реалій. Автори статті виокремлюють два найбільш виразних етапи культурної рецепції війни: колективний вимір війни та індивідуальний вимір війни. Важливим є акцент на травматичному досвіді як персонажів ветеранської прози, так і українського суспільства загалом. У статті здійснено спробу простежити, як відображується війна в мистецтві, зокрема у літературі. Автори доходять висновку, що спочатку війна сприймалася як наслідок конфлікту посттоталітарної пам'яті в українській культурі, згодом як суспільна національна травма і, зрештою, як індивідуальна травма на рівні окремої долі та досвіду, яка реалізується у ветеранській прозі, на якій зосереджено основну увагу в цій розвідці. У статті зазначається, що причини появи ветеранської прози, яка належить до індивідуального виміру війни, полягають скоріше у потребі рефлексії, ніж у бажанні написати художній твір. На думку авторів статті, саме тому багато творів не є в повній мірі художніми, дуже близькі до документальних, а їхній жанровий акцент схожий на щоденники або мемуари.

Ключові слова: ветеранська проза, індивідуальний вимір війни, колективний вимір війни, травма війни, травматичний досвід.

CHORNYI I.

Kharkiv National University of Internal Affairs

MALINSKA H.

National Transport University

THE TRAUMA OF WAR IN CONTEMPORARY UKRAINIAN LITERATURE

The article is devoted to the literary interpretation of the Russian-Ukrainian war, reproduced in the author's texts of recent years. Given that the hostilities are still ongoing, the experience of this war by its participants and observers is changing, as well as the interpretation of this war experience. The fundamental problem of the global, national Ukrainian, and individual dimensions of the Russian-Ukrainian war have been and continue to be reflected in works of art, which indicates a dynamic process of cultural reflection on the trauma of war. The article focuses on the peculiarities of the evolution of the literary reception of such a historical event as the Russian-Ukrainian war, its understanding through the prism of past memory, culture, and socio-political realities. The authors of the article distinguish two most distinctive stages of the cultural reception of the war: the collective dimension of the war and the individual dimension of the war. It is important to emphasize the traumatic experience of both the characters of veteran prose and Ukrainian society as a whole. The article attempts to trace how the war is reflected in art, particularly in literature. The authors conclude that the war was initially presented as a consequence of the conflict of post-totalitarian memory in Ukrainian culture, then as a social national trauma, and finally as an individual trauma at the level of individual fate and experience, which is realized in veteran prose, which is the focus of this study. The article notes that the reasons for the emergence of veteran prose that belongs to the individual dimension of war are more likely to be the need for reflection than the desire to write a work of fiction. According to the authors of the article, this is why many works are not fully fictional, they are very close to documentary, and their genre emphasis is similar to diaries or memoirs.

Key words: veteran prose, individual dimension of war, collective dimension of war, trauma of war, traumatic experience.

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Літературні тексти набувають дедалі більшого значення в сучасному світі. Це пов'язано з тим, що вони документують усе, що є важливим не лише для окремих людей, але й для націй та цілих поколінь, унеможливаючи забуття історичних подій. Створення літературних проєктів, видання нових книг та презентація українських творів на фестивалях є показниками інтересу українців до літератури. Слід зазначити, що війна змінила пріоритети, адже вже зараз ми бачимо поступове відродження видавничого та письменницького сектору.

Сучасна українська література все частіше звертається до проблем зображення травматичного досвіду поколінь. Історія України сповнена травм, не є винятком у цій дискусії й російсько-українська війна: українська література потужно заявила про себе в контексті художнього прийняття воєнної травми, яку змушений пережити український народ. Створення таких текстів стало ретельним процесом збереження досвіду та пам'яті. Усвідомлення важливості визначення та розкриття травми війни є сьогодні одночасно викликом та обов'язком для літератури.

Російсько-українська війна стала не лише новою гарячою точкою на пострадянському просторі, але й приводом для переосмислення геокультурних та історичних відносин з росією. Попри різноманітні спроби дослідити та обговорити її причини, наслідки та реалії, у публічний дискурс було винесено кілька ключових моментів, які помилково ігнорувалися протягом майже трьох десятиліть з моменту здобуття Україною незалежності [3; 7]. Передусім слід згадати про активні спроби тоталітарної радянської держави змінити духовне обличчя окремих регіонів нашої країни. Руйнація українства як ідентичності в перші роки більшовизму, Голодомор, індустріалізація регіонів, заселення їх росіянами призвели не стільки до формування іншої геополітики країни, скільки до модифікації місцевої ментальності. Катастрофічними для радянських людей у просторі «червоної лінії» [8, с. 90] і для радянського народу загалом стали дві історичні ситуації: розпад тоталітарної держави та плекання Росією тривалої ностальгії за Радянським Союзом. Все це призвело до повномасштабного вторгнення росії в Україну.

Аналіз досліджень та публікацій

Літературним явищем, що завжди з'являється під час воєн, є твори не лише професійних авторів, а й безпосередніх учасників бойових дій. Ці тексти, затребувані в українському суспільстві, викликають науковий інтерес, адже вже зайняли свою нішу в історії нашої літератури. Фундаментальною роботою у цьому напрямі є проєкт «Книги про війну» Ганни Скоріної, яка досліджує та систематизує літературу про російсько-українську війну [6]. Дискурс війни в сучасній літературі вивчала також О. Пухонська [3]. У роботі М. Рябченко розглянуто воєнну прозу Олеса Гончара та сучасних українських письменників-комбатантів у порівняльному аспекті [4]. Існує низка робіт, присвячених аналізу індивідуального виміру війни, створених безпосередніми учасниками бойових дій, як-от дослідження З. Баблюк [1].

Війна ще не закінчена, постійно з'являються нові роботи як професійних письменників, так і тих, хто відтворює травму війни, спираючись на власний бойовий досвід, тому літературні твори, присвячені цій темі, потребують подальших розвідок.

Формулювання цілей статті

Важливим сектором концептуальної картини світу постає літературний простір, який володіє необмеженими можливостями концептуалізації в колективній свідомості соціуму фрагментів суспільної дійсності. Концептосфера української картини світу потребує уваги дослідників у галузі літературознавства, що активно реагує на процеси й події в житті нації, яка «переживає період свого формування у важких умовах боротьби за право реалізовувати державотворчі прагнення, за право суверенного вибору історичного шляху й своїх супутників на ньому» [7]. У цьому контексті актуальність дослідження зумовлена динамічним розвитком воєнної української літератури та її впливом на ментальність українського народу. Мета статті полягає у виявленні специфіки літературних творів про російсько-українську війну. Об'єктом дослідження є способи зображення російсько-української війни, а предметом – колективний та індивідуальний виміри війни в сучасних українських літературних творах.

Виклад основного матеріалу дослідження

В українській літературі воєнний дискурс формується як багатогранна реакція культури на російську агресію. У творах сучасних письменників зображено усвідомлене ставлення до минулого та «переосмислення національного травматичного досвіду й фіксації живої історії війни» [7]. Російсько-українська війна стала «дзеркалом, у якому Україна побачила свої найбільші прорахунки в питанні культурних, пам'ятевих та ідентичнісних пріоритетів» [3]. При цьому загальнонаціональні травми переплетено з індивідуальними.

Ментальна поразка на сході України, яка свого часу залишилася непоміченою, призвела до того, що самоусвідомлення пострадянського суспільства не було суттєво змінено сучасними інформаційними технологіями та розвитком місцевої інфраструктури й промисловості. До того ж, за допомогою цих інструментів підтримується нелогічне бажання відродити заборони та репресії. Кеннет Міноґ та Берил Уільямс детально та чітко описують це явище у своїй книзі «Етнічні конфлікти в Радянському Союзі: помста партикуляризму». На думку авторів, основою, на якій формуються уявлення про соціалістичну перебудову, є результати сучасних технологій [9, с. 237].

Парадоксом у цій ситуації є стійка віра в радянську утопію, ностальгія, за якою протягом останніх десятиліть підтримується, по-перше, за рахунок культивування майже сакральних цінностей Великої вітчизняної війни, суть якої навряд чи зрозуміла молодому поколінню. По-друге, формування нових міфів на основі радянських ще більше поглибило ментальну прірву між Сходом і рештою України. У другому випадку це підживлює спротив всьому українському, що асоціюється у мешканців Східної України з агресивним націоналізмом. В історії дев'ятирічної війни ми можемо спостерігати її зовнішні, змістовні та культурні прояви в різноманітних літературних творах.

У першому випадку йдеться про офіційні зведення з фронту, статистику окупованих територій та цифри втрат. Суттєвими проявами вербалізації війни є передусім спогади та свідчення жертв і свідків війни, втілені в сюжетах документальних фільмів, виданих окремими книгами. Культурні вербалізації – це тексти, такі як література, фільми та фотографії, які художньо досліджують травму війни з різних точок зору, зокрема

письменників, які брали участь у війні, переселенців з окупованих територій та родичів солдатів, які загинули на цій війні. Усі ці тексти про російсько-українську війну формують потужний дискурс, який, з одного боку, фіксує травматичну пам'ять про саму подію, а з іншого, дає можливість українському суспільству пізнати всі її нюанси та усвідомити власну причетність до цього етапу історії, який ми зараз переживаємо.

Аналіз літературних творів про російсько-українську війну засвідчує існування двох найбільш виразних етапів культурної рецепції війни: колективного виміру війни та індивідуального виміру війни. Колективний вимір ґрунтується на спробі опанувати емоційно-культурний шок, що включає пошук причини вибуху війни, ментальних розбіжностей та подібностей. Прикладом таких творів можна вважати «Ловайськ» Євгена Положія та «Оголений нерв» Світлани Талан. Історичний досвід травми, тобто спроба поглянути на війну як на прощання з радянським минулим, реалізований у творах «Чорне сонце» Василя Шкляра та «Вірші з війни» Бориса Гуменюка.

Зі свого боку, індивідуальний вимір війни підпорядкований пізнанню травми, що відтворено у «Життя П. С.» Валерії Бурлакової. Окрім того, індивідуальний вимір включає прагнення до самосприйняття у травматичних обставинах, як-от у творах: «Савур-Могіла. Військові щоденники» А. Пальваля, М. Музики та П. Потехіна, «Сліди на дорозі» Валерія Ананьєва та «Світлий шлях: історія одного концтабору» Станіслава Асеева, «Точка нуль» А. Чеха, які можна зарахувати до жанру ветеранської прози. Причини появи ветеранської прози, яка належить до індивідуального виміру війни, полягають скоріше у потребі рефлексії, ніж у бажанні написати художній твір, саме тому багато робіт не є в повній мірі художніми, а дуже близькими до документальних, а їхній жанровий акцент схожий на щоденники або мемуари.

Ця література дозволяє читачу дізнатися про окреслені події від їхніх безпосередніх учасників, краще зрозуміти, що саме відбувалося на фронтах та стати ближчим до воєнних подій, адже ці тексти завжди «більшою чи меншою мірою самоописові» [5, с. 64]. Зміст текстів ветеранської прози засвідчує, що екзистенційне питання піддається істотним змінам, які впливають на самосприйняття та розуміння себе у світі, але з такою глибокою переоцінкою себе пов'язана й відповідна глибина травми» [2, с. 39]

Роман Валерія Ананьєва «Сліди на дорозі» – це історія особистої травми. Водночас, він підриває норми традиційної літературної інтерпретації та є закритим для будь-якого розуміння поза авторським контекстом, його життєвої історії, досвіду та переконань. Цей твір є важливим свідченням того, що насправді відбувається «за лінією фронту». У «Слідах на дорозі» свої слова автор підтверджує медіа-матеріалами на кшталт фото, покликання на відео тощо. Те саме спостерігаємо у книзі «Савур-Могіла. Військові щоденники», яку автори доповнили світлинами.

В аналізованих творах здійснено спробу зрозуміти трагедію окремої людини на війні: солдата, цивільних, інтелектуала тощо. Такий особистісний акцент зображує травму українського суспільства в цілому ще яскравіше. Порушена у цих творах тема російсько-української війни засвідчує безперечний факт «виходу української літератури поза межі традиційних функцій і завдань» [3, с. 45].

Сучасна українська література виходить за рамки естетичного сприйняття дійсності, документуючи її найсерйозніші події та осмислюючи їх як досвід і причини радикальних особистих і суспільних змін. У багатьох випадках автори творів про війну намагаються описати власний досвід, пережитий на різних рівнях емоційного та фізичного відчуття під час цієї конкретної війни. Втілення життєвих історій у художній літературі дає авторам певне психологічне задоволення. З одного боку, літературні тексти мають безкомпромісне право домислювати, вигадувати, метафоризувати або приховувати неприємний особистий досвід за образами персонажів чи фактами сюжетних подій.

Літературні герої, звісно, можуть мати архетипи в реальних людях, але такі асоціації зазвичай захищаються авторським правом, заперечуючи будь-яку відповідність з реальними подіями чи людьми (хоча слід зазначити, що в творах про російсько-українську війну такі анотації зазвичай відсутні). Таким чином, моменти, які викликають у автора почуття сорому, вагання чи душевного болю, можуть бути інтерпретовані як художня реальність.

З іншого боку, художні тексти надають можливості поговорити про травматичний досвід з читачем як не ідентифікованим адресатом, що особливо важливо для травмованих війною людей, адже під час розмов зі знайомими, родичами чи психоаналітиками травмована особа сприймає їх як чужинців у царині власного травматичного досвіду війни.

Якщо уважніше придивитися до наративів української літератури воєнного часу, то можна виявити, що в них є те, що апелює не лише до сучасників, а й до майбутніх поколінь. Література показує, що перспектива розірвати ланцюг травматичної історії залежить від розуміння відповідальності та вибору шляху, яким має йти суспільство. Крім того, художня література впродовж останніх десятиліть задовольняє потреби втраченої пам'яті українців. Це пов'язано з тим, що самоусвідомлення нашого суспільства все більше спрямоване на відновлення української ідентичності. Тому письменники прагнуть заповнити історичну прогалину, навіть якщо це дещо розходиться з сучасними уявленнями про минуле та майбутнє країни.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Літературний вимір воєнної травми відзначається багатофункціональністю. Сучасні воєнні твори характеризуються двома найбільш виразними етапами культурної рецепції війни: колективним виміром війни

та індивідуальним виміром війни. Література дає змогу психологічно осмислити травматичні події історії, закарбовуючи їх у сприйнятті персонажів і проєктуючи на покоління, народи та країни. Художні тексти дедалі більше набувають властивостей інструментів культурної пам'яті.

Перспективу подальших розвідок вбачаємо в дослідженні специфіки комбатантської літератури.

Література

1. Баблюян З. «Точка нуль» Чеха: книжка, що розвертає обличчям до нас самих. URL: <https://chytomo.com/tochka-nul-chekha-knyzhka-shcho-rozvertaieoblychchiam-do-nas-samykh/>
2. Присівок Д. В. Топос війни в сучасній українській комбатантській прозі. Література та культура Полісся № 106. Серія "Філологічні науки", № 20. 2022. С. 32-41.
3. Пухонська О. Поза межами бою. Дискурс війни в сучасній літературі. Брустури: Дискурсус, 2022. 288 с.
4. Рябченко М. Воєнна проза Олесья Гончара та сучасних українських письменників-комбатантів: порівняльний аспект. Таїни художнього слова (до проблеми поетики тексту). 2018. Вип. 22. С. 104–115.
5. Рябченко М. Комбатантська проза в сучасній українській літературі: жанрові та художні особливості. Слово і Час. 2019. № 6. С. 62–73
6. Скоріна Г. Книжкова сотня, або #книги про війну. URL: <https://www.facebook.com/groups/warbookua/permalink/3053341944697677/>
7. Шевчук Д. Оксана Пухонська. Поза межами бою. Дискурс війни в сучасній літературі. URL: <https://krytyka.com/ua/reviews/poza-mezhamy-boiu-dyskurs-viiny-v-suchasni-literaturi>
8. Шпорлюк Роман. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Пер. з англ. Касьянова Г., Климчука М., Рябчука М., Стріхи Я., Матіяш Д. та Чушаак Х. Київ: Дух і Літера. 2013.
9. Minogue K., Williams B. Ethnic Conflict in the Soviet Union: the Revenge of particularism. *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*. Ed. Motyl A.J. New York: Columbia Univ. Press, 1992. P. 225–242.

References

1. Babloian Z. (2022) «Tochka nul» Chekha: knyzhka, shcho rozvertaie oblychchiam do nas samykh [Czech «Point Zero»: A book that turns us to face ourselves]. URL: <https://chytomo.com/tochka-nul-chekha-knyzhka-shcho-rozvertaie-oblychchiamdo-nas-samykh/> [in Ukrainian].
2. Prysivok D. V. (2022) Topos viiny v suchasni ukrainii kombatantskii prozi [The topos of war in contemporary Ukrainian combatant prose]. *Literatura ta kultura Polissia № 106. Serii "Filolohichni nauky"*, № 20. S. 32-41 [in Ukrainian].
3. Pukhonska O. (2022) Poza mezhamy boiu. Dyskurs viiny v suchasni literaturi [Outside the battle. The discourse of war in modern literature]. Brustury: Dyskursus, 288 p. [in Ukrainian].
4. Riabchenko M. (2018) Voienna proza Olesia Honchara ta suchasnykh ukrainykh pysmennykiv-kombatantiv: porivnialnyi aspekt [Military prose of Oles Honchar and modern Ukrainian combatants: a comparative aspect]. *Tainy khudozhnoho slova (do problemy poetyky tekstu)*. Vyp. 22. P. 104–115 [in Ukrainian].
5. Riabchenko M. (2019) Kombatantska proza v suchasni ukrainii literaturi: zhanrovi ta khudozhni osoblyvosti [Combatant Prose in Modern Ukrainian Literature: Genre and Stylistic Features]. *Slovo i Chas*. № 6. P. 62–73. [in Ukrainian]
6. Skorina H. (2022) Knyzhkova sotnia, abo #knyhy pro viinu [A hundred books, or #war books]. URL: <https://www.facebook.com/groups/warbookua/permalink/3053341944697677/> [in Ukrainian].
7. Shevchuk D. (2023) Oksana Pukhonska. Poza mezhamy boiu. Dyskurs viiny v suchasni literaturi [Oksana Pukhonska. Beyond the Boundaries of Battle. The Discourse of War in Contemporary Literature]. URL: <https://krytyka.com/ua/reviews/poza-mezhamy-boiu-dyskurs-viiny-v-suchasni-literaturi> [in Ukrainian].
8. Shporliuk R. (2013) Formuvannia modernykh natsii: Ukraina – Rosiia – Polshcha [Forming of Modern Nations. Ukraine-Russia-Poland]. Per. z anh. Kasianova H., Klymchuka M., Riabchuka M., Strikhy Ya., Matiiash D. ta Chushaak X. Kyiv: Dukh i Litera.
9. Minogue K. and Williams B. (1992) Ethnic Conflict in the Soviet Union: the Revenge of particularism. *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*. Ed. Motyl A.J. New York: Columbia Univ. Press, P. 225–242.